

महात्मा गांधींचे स्त्री विषयक विचार – एक समाजशास्त्रीय अवलोकन

Dr. V. K. Ghaturlle

Dept. Of. Sociology, S. M. K Z. Patil, Arts, Com. & Science College,
Samudrapur Dist. Wardha

Corresponding Author: Dr. V. K. Ghaturlle

Email- vghaturlle@gmail.com

DOI- 10.5281/zenodo.14644377

सारांश:

महात्मा गांधींनी केवळ देशाला स्वातंत्र्य मिळवून देण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावली नाही तर त्यांनी महिलांच्या उन्नतीसाठी अनेक पावले उचलली. महिलांना स्वावलंबी बनवण्यासाठी त्यांनी चरखा कातायला शिकवले. स्त्री-पुरुष भेद दूर करण्यासाठी त्यांनी अनेक पावले उचलली. चळवळ यशस्वी करायची असेल तर महिलांचा सहभाग आवश्यक असल्याचे ते म्हणाले. खरे तर गांधीजी स्त्री-पुरुष समान मानत होते. गांधीजींचा असा विश्वास होता की स्त्रिया शारीरिकदृष्ट्या पुरुषापेक्षा कमकुवत असू शकतात, परंतु आत्म्याच्या गुणांच्या बाबतीत त्या पुरुषापेक्षा कमी नाहीत. उलट, करुणा, सहिष्णुता इत्यादी गुणांमध्ये स्त्रिया पुरुषापेक्षा श्रेष्ठ आहेत, असा त्यांचा विश्वास होता. स्त्री-पुरुषांनी एकमेकांचे गुण विकसित करण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे, असेही त्यांचे मत होते. पुरुषाने स्त्रीमध्ये कोमलता, आपुलकी, सहिष्णुता इत्यादी गुण विकसित केले आणि स्त्रीमध्ये पुरुषाचे शौर्य, निर्भयता, जिद्द इत्यादी गुण विकसित झाले तर दोघांचे व्यक्तिमत्त्व अधिक परिपूर्ण होईल, असे गांधीजींचे मत होते. प्रस्तुत शोधपत्रात महात्मा गांधींचे स्त्री विषयक विचार व कार्य या दृष्टीने चर्चा करण्यात आलेली आहे.

बीजशब्द: महात्मा गांधीं, स्त्री-पुरुष भेद, सक्षमीकरण

प्रस्तावना:

माणसाने जीवनात प्रगती करण्यासाठी, कोणत्या ना कोणत्या रूपाने, आई, बहीण, पत्नी आणि प्रेयसी इत्यादी प्रेमळपणा, भावभावना आणि आपुलकीचे मूर्त स्वरूप बनले आहेत. सामाजिक परिस्थितीतील बदलांबरोबरच त्याला वेगवेगळ्या परिस्थितीला सामोरे जावे लागते. केवळ भारतातच नाही तर जगभरातील महिलांना अशा परिस्थितीचा सामना करावा लागतो. कधी तिची पूजा केली गेली तर कधी बंधनांच्या आणि बंधनांच्या साखळीत ती अडकली. संपूर्ण जगात असे एकही ठिकाण नाही जिथे महिलांवर अत्याचार झाले नाहीत. जवळपास सर्वच युगांमध्ये आणि सर्वच देशांमध्ये महिला वेगवेगळ्या रूपात दिसल्या आहेत. कधी तिला दुर्गा, चंडी, भवानी अशी नावे दिली गेली आणि नंतर तिची दगडी मूर्ती बनवून तिचे जगणे कठीण केले गेले. सॅक्रेटिस, ॲरिस्टॉटल, मरुसाई, ड्रिजमास, डेमोस्थेनिस यांसारख्या ग्रीसमधील महान संत आणि विचारवंतांनीही स्त्रियांना विशेष महत्त्व दिले नाही. उलट त्यांच्याकडे तुच्छतेने पाहिले जायचे. सजीवांचे दुःख

ओळखून नवी समाजव्यवस्था देणाऱ्या या तत्त्वज्ञांनीही स्त्रियांना विशेष न्याय दिला नाही. इजिप्शियन संस्कृतीत स्त्रियांचे स्थान विशेष वैभवशाली नव्हते. रोममध्ये स्त्रियांना पुरुषांसारखे समान अधिकार नव्हते. कुराण आणि पैगंबरांच्या आधी अरब आणि मुस्लिम देशांमध्ये महिलांची स्थिती चांगली नव्हती. त्या काळात स्त्री हत्येसारखी दुष्ट प्रथा तिथे प्रचलित होती. अनेकदा महिलांना खरेदी करून किंवा लुबाडून आणले होते. महंमद साहिब जरी स्त्रियांना पुरुषांचे गुलाम बनवू इच्छित नव्हते, परंतु त्यानंतर लोकांनी आपल्या स्वार्थासाठी मोहम्मद साहिबच्या आदेशाचा पुरेपूर फायदा घेतला. ख्रिश्चन धर्मात, शिलर, जे.एच. फिच्चे, लॅरी मॅकर आणि गोएथे यांनी महिलांना घर आणि समाजात पूर्ण स्थान देण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावली, परंतु दार्शनिक शोपेनहॉअर यांनी असे मत मांडले की स्त्रियांना त्यांच्या आज्ञा पाळल्या पाहिजेत. चिनी सभ्यतेमध्ये, स्त्रियांना पूर्णपणे पुरुषांच्या अधीनस्थ मानले जात असे आणि स्त्रियांचे मुख्य कार्यस्थान घर मानले जात असे. प्रश्न असा आहे की जगातील इतर धर्म आणि संस्कृतींमध्ये स्त्रियांचा दर्जा आणि

भूमिका वेगळी राहिली आणि काळानुसार त्यांची स्थिती बदलत राहिली. स्त्रियांबद्दलचा आदर हा समाजाच्या सभ्यतेचा एक मापदंड मानला जातो, जेव्हा भारतीय स्त्रियांच्या स्थितीबद्दल समाजशास्त्रीय अभ्यास केला जातो तेव्हा असे जाणवते की भारतीय स्त्रियांची कथा ही चढउतारांची कथा आहे. बर्याच काळापासून, जगातील काही संस्कृतींमध्ये असे मानले जात होते की स्त्रियांचा आत्मा पुरुषामध्ये आहे. स्त्रीमध्येही तेच आहे आणि तो तिची मुलाखत घेण्यास मोकळा आहे. तरीही व्यवहारात महिलांच्या स्थितीत चढ-उतार आले आहेत. या दृष्टिकोनातून स्त्री जीवनाचा अभ्यास आवश्यक आहे. तसेच विविध कालखंडातील स्त्रियांशी संबंधित नीती आणि कायदे समजून घेण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे.

स्त्रीवाद आणि गांधी विचार:

स्त्रीत्व ही समाज आणि संस्कृतीने स्त्रियांची विशिष्ट रचना आहे. ज्यातून त्याची परिस्थिती, भूमिका, ओळख, विचार, मूल्ये, अपेक्षा आकाराला येतात. स्त्रीत्व निर्माण करण्याची प्रक्रिया समाजातील संस्था, सांस्कृतिक मूल्ये, प्रथा, वर्तन आणि चालीरीती, लिखित आणि मूळ ज्ञान, परंपरा, धार्मिक विधी आणि स्त्रियांकडून अपेक्षित असलेली विशिष्ट मूल्ये यांच्याद्वारे स्थापित केली जाते. स्त्रीवाद ही स्त्री-पुरुष समानता नाकारणारी आणि बौद्धिक आणि व्यावहारिकदृष्ट्या स्त्रियांच्या सक्षमीकरणाची प्रक्रिया मांडणारी कल्पना आहे. स्त्रीवाद ही एक विचारधारा आणि चळवळ दोन्ही आहे. स्त्रीवादाच्या विचारधारेखाली अनेक प्रकारचे संबंध आणि तत्त्वे तयार केली गेली आहेत. स्त्रियांच्या तत्त्वांतर्गत, मुळात समानता आणि सक्षमीकरणाद्वारे स्त्री-पुरुषांमधील प्रचलित सामाजिक विषमता नाकारणे हे उद्दिष्ट आहे. सामाजिक शास्त्राच्या तत्त्वांमध्ये स्त्री-पुरुषांच्या युगानुयुगे स्वभावाकडे दुर्लक्ष करण्यात आले आहे. कार्यप्रणालीचा दृष्टिकोन यथास्थितीला अनुकूल आहे. स्त्रिया कशा दुबळ्या आहेत हे पाहण्याचा प्रयत्न समाजशास्त्रज्ञांनी केलेला नाही. समाजीकरणाची प्रक्रिया प्रेरणा देते आणि त्यांना कमकुवत आणि भयभीत बनवते. विनिमय सिद्धांत स्त्री आणि पुरुष यांच्यातील आदर आणि संबंध स्पष्ट करत नाही. संघर्षाचे सिद्धांत केवळ वर्गसंघर्षाच्या विश्लेषणातून निर्माण होत नाहीत. स्त्रीमुक्ती चळवळीच्या विकासाबरोबरच त्यांच्यात सामाजिक राजकीय व आर्थिक जाणिवेची वाढीस लागल्याने स्त्रीमुक्ती

चळवळीचे समर्थक महिलांवरील अत्याचाराला विरोध करू लागले आहेत. स्त्रीवादाच्या तत्त्वांचा आविष्कार हा दोन पातळ्यांवरच्या संघर्षाचा परिणाम आहे. एक क्रांतिकारी स्त्रीवाद आणि दुसरा उदारमतवादी स्त्रीवाद क्रांतिकारक स्त्रियांना हे लक्षात आले आहे की डाव्या विचारसरणीला लिंग-संबंधित समस्या राजकारणाशी जोडण्यात अपयश आले आहे. क्रांतिकारी स्त्रीवादी लेखिकेने स्त्रीवादाच्या सिद्धांताला भौतिक स्वरूप दिले कारण त्यांचा असा विश्वास होता की राजकीय कृतीसाठी सिद्धांत आवश्यक आहे. उदारमतवादी स्त्रीवादामध्ये तत्त्वे आधीपासूनच अस्तित्वात आहेत. या विचारसरणीने सरकार आणि कायद्याच्या माध्यमातून महिलांच्या स्थितीत बदल घडवून आणण्यावर भर दिला. त्यांच्या मते, समाजाच्या सशक्त संरचनांमध्ये महिलांबद्दल सद्भावना असली पाहिजे, तरीही ते त्यांना तार्किक लोक म्हणून पाहतात. गांधीजींना उदारमतवादी स्त्रीवादातूनच स्त्रियांच्या जीवनात सकारात्मक, ऊर्ध्वगामी बदल घडवून आणायचे होते. आणि त्यांनी स्वतः या दृष्टीने प्रयत्न केले. स्त्रीवादाचे क्रांतिकारी सिद्धांत हे स्पष्ट करण्यात अयशस्वी ठरले आहेत की काळ आणि स्थान, समाज आणि संस्कृती, आणि वर्तमान या संदर्भात स्त्रियांवर नेहमीच अत्याचार का केले जातात? महिला एक वर्ग म्हणून समकालीन स्त्रीवाद सिद्धांताचा मूळ केंद्रबिंदू आहे. ही श्रेणी दर्शवते की महिलांचे शोषण वर्ग किंवा वंशामुळे होत नाही तर महिला असल्यामुळे होते. यातून महिलांना समाजाची आणि समूहाची ओळख झाली. स्त्रीवादाने व्यक्तिनिष्ठ अनुभवाला इतकं महत्त्व दिलं की अनुभवाशिवाय सत्याचा आधार शक्यच नव्हता. स्त्रीवादात वस्तुनिष्ठता हा नेहमीच विभक्ततेचा आधार मानला जातो. स्त्रियांच्या ज्ञानाची निर्मिती केवळ अनुभवाच्या आधारेच शक्य होऊ शकते, जे स्त्रिया अनुभवत होत्या आणि ज्यावर विश्वास ठेवता येईल, उत्तर-आधुनिकतेचा दृष्टिकोन स्त्रीवादाच्या संदर्भातही समकालीन आहे. पोस्ट-स्ट्रक्चरलिझम आणि पोस्ट-आधुनिकता या दोन्हीच्या विविधतेवर आणि बहुविधतेवर विश्वास ठेवतो.

स्त्री शिक्षणाचे महत्व:

गांधीजींचा शिक्षणाच्या माध्यमातून स्त्रीमुक्तीवर विश्वास होता आणि त्यांनी भारतीय समाजाच्या पुनरुत्थानासाठी चालवल्या जाणाऱ्या राजकीय, सामाजिक किंवा विकासाशी संबंधित उपक्रमांमध्ये महिलांशी भेदभाव

केला नाही. सामाजिक स्वैराचार आणि पुरुषी वर्चस्वामुळे स्त्रियांची होणारी दुर्दशा गांधीजींना चांगलीच ठाऊक होती. गांधीजींनी स्त्री शिक्षणाला पुरेसं महत्त्व दिलं होतं, पण राष्ट्राने ठरवलेली ध्येयं केवळ शिक्षणातून साध्य होऊ शकत नाहीत हे त्यांना माहित होतं. केवळ स्त्रियांच्याच नव्हे तर पुरुषांच्याही मुक्तीसाठी ते योग्य कृती करण्याच्या बाजूने होते. शिक्षणाविषयीच्या त्यांच्या कल्पना अनेक समकालीन लोकांपेक्षा वेगळ्या होत्या आणि शिक्षण हा त्यांच्या गावाच्या पुनर्रचनेचा आणि त्याद्वारे राष्ट्र पुनर्निर्माणाचा एक भाग होता. ते एकदा म्हणाले होते की यात केवळ स्त्रीशिक्षणाचाच दोष नाही, तर आपली संपूर्ण शिक्षण व्यवस्थाच विस्कळीत आहे. त्यांनी शहरे आणि गावांमध्ये राहणाऱ्यांवर टीका केली, जे लोकसंख्येच्या 10-15 टक्के आहेत आणि प्रत्येक गोष्टीत लिंगभेदाला प्रोत्साहन देतात. 23 मे 1929 रोजी गांधीजींनी यंग इंडियामध्ये लिहिलेल्या लेखात ते निरक्षरता, शालेय सुविधांचा अभाव, जमीन मालकांकडून होणारे शोषण आणि ग्रामीण महिलांना तोंड द्यावे लागणाऱ्या इतर सामाजिक-आर्थिक अपंगत्वाबद्दल किती जागरूक होते हे दर्शविते. त्यांनी लिहिले होते, 'शिक्षण व्यवस्थेत सुधारणा होणे आवश्यक आहे आणि व्यापक जनतेला डोळ्यासमोर ठेवून निर्णय घेणे आवश्यक आहे. त्यांच्या मते, शिक्षण व्यवस्थेत मुलांबरोबरच प्रौढ शिक्षणावर भर दिला जाऊ शकत नाही. गांधीजींच्या मते, शिक्षण असे असले पाहिजे की ज्यामुळे मुले आणि मुली स्वतःबद्दल अधिक जबाबदार बनतील आणि एकमेकांबद्दल अधिक आदराची भावना निर्माण करू शकतील. स्त्रियांनी स्वतःला पुरुषांच्या गुलाम किंवा पुरुषांपेक्षा कनिष्ठ समजण्याचे कारण नाही, त्यांना वेगळी ओळख नाही पण अधिकार समान आहेत. म्हणून स्त्रियांना सर्व अवांछित आणि अन्याय्य दबावांविरुद्ध बंड करण्याचा सल्ला दिला जातो. अशा बंडखोरीतून नुकसान अपेक्षित नाही. यामुळे तर्कशुद्ध प्रतिकार आणि शुद्धता येईल.

तथापि, भारतीय परंपरेत सामान्यतः स्त्रियांचा आदर केला गेला आहे आणि कदाचित भारत हा एकमेव देश आहे जिथे करोडो लोक अर्धनारीश्वराची पूजा करतात आणि जिथे मनूने घोषित केले की जिथे स्त्रियांचा आदर केला जातो तिथे देव आनंदी राहतात. आजही भारतीय स्त्रिया मोठ्या प्रमाणावर निरक्षर आणि अशिक्षित आहेत आणि संसदेत किंवा विधिमंडळात पाहिजे तसा आवाज उठवू शकत नाहीत

हे खरे आहे. भारतातील महान महिला, महान विचारवंत आणि राजकारणी या भूमिकेत, माजी राष्ट्रपती डॉ. एस. राधाकृष्णन यांनी म्हटले आहे "आम्ही माणसे आहोत ही वस्तुस्थिती अधिक महत्त्वाची आहे आणि प्रत्येकापेक्षा वेगळे करणारी शारीरिक वैशिष्ट्ये नाही. इतर 17.5 कोटी विद्यार्थी आणि 35 लाख शिक्षकांसह आपली शिक्षण व्यवस्था खूप मोठी आहे. प्रत्येक जिल्हा मुख्यालयात किमान एक कला महिला महाविद्यालय (कला महाविद्यालय) आहे. तरीही, फर्नांडोच्या मते, शिक्षण व्यवस्थेत मुलांना पसंती दिली जाते. 1993-94 या कालावधीत प्राथमिक आणि माध्यमिक शाळांमध्ये एकूण 15 कोटी मुलांची नोंदणी झाली होती, त्यापैकी मुलांची संख्या मुलींच्या तुलनेत 2.5 कोटी अधिक होती, यावरून मुले आणि मुलींमधील व्यापक भेदभाव स्पष्टपणे दिसून येतो. देशातील उच्च शिक्षणाचा जास्तीत जास्त फायदा शहरी मुली घेत आहेत कारण त्या उच्च आणि मध्यमवर्गीय आहेत. रसायनशास्त्र, अभियांत्रिकी, वैमानिक अभियांत्रिकी, इलेक्ट्रॉनिक्स, संप्रेषण आणि पत्रकारिता, शिक्षण, उत्पादन अभियांत्रिकी, वैद्यकशास्त्र, व्यवसाय व्यवस्थापन आणि संगणक विज्ञान यासारख्या मुलांचा बालेकिल्ला मानल्या जाणाऱ्या त्या क्षेत्रात त्यांची उपस्थिती लक्षणीयरीत्या वाढली आहे. किंवा परीक्षेचा निकाल येईपर्यंत त्यांना गृहिणी बनावे लागते. कौटुंबिक जीवनासाठी ते जाणूनबुजून त्यांच्या शिक्षणाचा आणि व्यावसायिक ध्येयांचा त्याग करतात. ही एक अत्यंत दुर्दैवी सामाजिक वैज्ञानिक संकल्पना आहे, कारण डॉक्टर, इंजिनियर आणि व्यवसाय व्यवस्थापक बनवण्यासाठी लाखो रुपये खर्च होतात, जर त्यांच्या शिक्षणाचा उपयोग समाजाच्या भल्यासाठी केला गेला नाही तर त्याच्यावर खर्च केलेला संपूर्ण पैसा व्यर्थ जातो. तथापि, अनेक विवाहित प्रशिक्षित स्त्रिया ज्या घरी राहतात त्या कुशलतेने मुलांचे संगोपन करतात आणि घरगुती कामे व्यवस्थापित करतात, जे तितकेच महत्त्वाचे आहे.

नव्या विचारांची गरज:

गेल्या काही दशकांत स्त्री - अभ्यास आणि स्त्री उन्नतीशी संबंधित विचारप्रवाहांना बौद्धिक जगतात मध्यवर्ती आणि महत्त्वाचे स्थान प्राप्त झाले आहे. या विचारसरणींच्या विकासाची प्रक्रिया त्यांना सामाजिक परिस्थितीशी आणि त्यांच्यातील बदलाचा वेग यांच्याशी निगडित करून पाहता येते. स्त्री आणि पुरुष यांच्यातील

सामाजिक आणि सांस्कृतिक भेदभावाची परिस्थिती जी सार्वत्रिक आहे. सैद्धांतिक पातळीवर तो चर्चेपलीकडे ठेवण्यात आला आहे. कोणत्याही सर्वसमावेशक समस्येचे निदान करताना कल्पना आणि सिद्धांतांद्वारे विश्लेषणाची गरज नाकारता येत नाही. मानवी समाजातील असमानता कार्ल मार्क्समध्ये चांगल्या तत्वाच्या चर्चेतून मांडली गेली आणि परिणामी सामाजिक विषमता दूर करण्यासाठी संस्थात्मक प्रयत्न सुरू झाले. गेल्या काही दशकांमध्ये, स्त्री अभ्यासाच्या सैद्धांतिक आणि वैचारिक पैलू अधिक मजबूत झाल्या आहेत. अभ्यास, अध्यापन आणि संशोधनाच्या दृष्टिकोनातून स्त्री अभ्यासाचा विषय आणि संज्ञानात्मक आधार हा स्वतंत्र विषय म्हणून प्रस्थापित झाला आहे. स्त्रियांची स्थिती, त्यांची भूमिका, त्यांचे कार्य आणि त्यांचे योगदान मोजण्याचे आधार वेगवेगळ्या समाजात वेगवेगळे आहेत.

समारोप:

जर आपण बारकाईने पाहिले तर गांधीजींची संपूर्ण प्रथा अद्वैतावर आधारित होती. त्या अध्यात्मिक साधनेने त्यांना पृथक्करणातून उदासीनतेकडे, विभक्ततेकडून समतेकडे नेले. त्याचप्रमाणे स्त्री-पुरुष संबंधांच्या क्षेत्रात त्यांनी शरीराच्या पलीकडे आत्म्याच्या एकात्मतेकडे जाण्याचा प्रयत्न केला. देहबुद्धि नाहीशी होताच आत्मा पूर्ण निष्कामतेकडे जातो. म्हणूनच गांधीजींना स्वतः दुर्गुणांपासून मुक्त होऊन देहभावना कमजोर करायची होती. दुसरे म्हणजे समाजातील स्त्री-पुरुष दोघांनाही त्यांची अस्मिता टिकवून पूर्ण समानतेकडे घेऊन जाण्याची त्यांची इच्छा होती. भिन्नतेकडून गैर-भेदाकडे जाण्याची ही प्रथा जुनी आहे. या अध्यात्मात आपल्याला कार्ल मार्क्ससारखे क्रांतिकारक सापडतात ज्यांच्या विचारांनी मानवी समाजाला आर्थिक समानतेच्या दिशेने निश्चितपणे मदत केली. त्या साधकांमध्ये आम्हाला शुकदेवजींसारखे लोक आढळले जे जन्मापासूनच स्त्री-पुरुष देहभानांपासून मुक्त होते. स्त्रियांच्या प्रश्नाबाबत गांधीजींची शिकवण मार्क्स आणि शुकदेव यांच्या शिकवणीशी बऱ्याच अंशी सुसंगत असल्याचे दिसून येते. भारतातील महिलांनी त्यांच्या आत्मशक्तीचा आदर करून पुढे यावे अशी गांधीजींची इच्छा होती. यानंतर समाजाचे नियंत्रण महिलांच्या हातात जाणार आहे. त्यासाठी महिलांना तयार राहावे लागेल. महिलांनी शांती सेनेचे काम हाती घेतल्यास जग बदलेल आणि आज देश आणि

जगासमोरील समस्यांपासून मुक्ती मिळेल. पुरुषांच्या बाबतीत असे होणार नाही. गांधीजींचा महिलांबद्दलच्या त्यांच्या विचारांवरचा आदर आणि विश्वास हे दर्शवते की ते महिलांना किती उच्च स्थान देतात. समान विचारांवर विश्वास ठेवणाऱ्या लोकांच्या सामूहिक विचारांच्या दिशेला गांधीवादी दृष्टिकोन म्हणतात.

संदर्भ-सूची:

1. शर्मा, बी.एम. और शर्मा, रामकृष्ण (2007). गांधी दर्शन के विविध आयाम, जयपुर राजस्थान हिंदी ग्रंथ अकादमी
2. चंदेल, धर्मवीर (2015) गांधी चिंतन के विभिन्न पक्ष, जयपुर, राजस्थान हिंदी ग्रंथ अकादमी
3. पटेल, सुजाता (2018, जून) । 'महिलाओं का निर्माण एवं पुनर्निर्माण, गांधी आर्थिक एवं राजनीतिक साप्ताहिक
4. रोमा रोला (2014) शांति और अहिंसा के दूत महात्मा गांधी, दिल्ली, कीर्ति प्रकाशन
5. www.gantheri&manibhavan.org/activities/essay/Socialwelfare.html